

Een vak met een gat er in

Economen praten graag over welvaart, maar er zijn slechts weinig pogingen ondernomen om het begrip meetbaar te maken.

Een van de eigenaardigheden van de economische theorie is dat er een gat in zit. Economen praten graag over de welvaart. Die grootheid wordt ook gedefinieerd, namelijk als een psychische grootheid, ook wel behoeftebevrediging geheten, of 'utility' en er wordt gewerkt met welvaartsfuncties die aangeven waar de individuele welvaart zoal van afhangt¹. Maar vervolgens worden geen pogingen in het werk gesteld om deze centrale variabele te meten. Er bestaan lofwaardige uitzonderingen, speciaal van vaderlandse bodem, die hierna ter sprake komen (Van Praag, Kapteyn, en Veenhoven), maar de meeste vakgenoten zijn met dit onderzoek niet bekend en sommigen vinden het een beetje onfatsoenlijk. Want dat subjectieve gevoel, dat in het hoofd van de mensen zit, dat is voor ons, harde wetenschapsbeoefenaars, te glibberig. Wij houden daar niet van en fantaseren er vervolgens lustig op los als het gaat over wat mensen prettig vinden. Sommige vakgenoten gaan zo ver dat ze het reële per capita inkomen beschouwen als de enige doorslaggevende welvaartsfactor, en nog erger, zij noemen dat 'materiële welvaart', alsof zij wisten wat materie was en wat niet. Dat leidt dan weer tot bizarre uitspraken zoals: Honkong is welvarender dan Nederland – maar wie wil daar nou wonen, in die overvolle stinkstad met zijn extreme inkomensongelijkheid?

De lacune midden in de economie maakt dat het vak lijkt op een kokoskrans. Of dat een anomalie genoemd mag worden weet ik niet, maar het leidt tot defensiemechanismen. Sommige theoretici zijn er trots op dat ze de behoeftebevrediging als centrale variabele vervangen hebben door de voorkeuren. Deze ontdekking gaat terug op Allen en Hicks (1933) en staat bekend als de vervanging van kardinale grootheden door een ordinale rangorde. Tevens werd de grensnut-

verhouding tussen twee goederen vervangen door de marginale substitutievoet, een elegante kunstgreep waarmee de psychische grootheden verdwijnen en toch het effect van prijsveranderingen op exact dezelfde wijze wordt beschreven. Hierbij aansluitend zijn economen op de behaviouristische toer gegaan, dat wil zeggen dat alleen het gedrag (van consumenten, ondernemers, beleggers, politici) wordt bestudeerd. Het is waarneembaar gedrag; wat er in de hoofden gebeurt weten we niet. De enige die dat weet is het individu zelf, en die kan daar wel over praten, maar zulke mededelingen worden door de echte behaviouristen gewantouwd. Praatjes vullen geen gaatjes. Dit septicisme wordt bestreden door Kapteyn (zie hierna) en door iedereen die, zoals ik, vertrouwen heeft in gesprekken en non-verbale contacten tussen de mensen. Wij kunnen soms aan iemand zien, horen, voelen ruiken of zij of hij 'happy' is of niet. En dan zou de wetenschap dat niet kunnen? Kom nou!

De werking van het bewustzijn

De ongelukkige stand van zaken, dat we slecht geïnformeerd zijn over de 'black box' van andermans bewustzijn, blijft overigens niet beperkt tot de economie. Een veel belangrijker probleem schuilt in de oeroude vraag of een mens een ziel heeft, die dan onstoffelijk zou zijn, en bovendien een stoffelijk lichaam. Dit dualisme duikt telkens weer op. Het klopt niet, de ziel is fictief, en vooral de onsterfelijkheid van de ziel is iets dat de begripsvorming stoort. Alles wat wij weten over die zogenaamde stof, weten wij via onze zintuigen, die volgens een verouderde opvatting zorgen voor 'afbeeldingen van de werkelijkheid'. Maar onze hersenen zorgen helemaal niet voor afbeeldingen, want dat zijn dingen uit de fysieke wereld.

Het bewustzijn is een wereld op zichzelf, waar de wetenschap betrekkelijk weinig van weet – er bestaan nauwelijks harde theorieën over. Het menselijk lichaam daarentegen, met het zenuwstelsel als intrigerend onderdeel, is voorwerp van intensief en vruchtbaar wetenschappelijk onderzoek. De neurologie heeft de laatste halve eeuw een enorme voortgang geboekt.

Het gaat daarbij over prikkels en hoe deze worden overgebracht; de natuurkunde en de scheikunde helpen om zulke processen te begrijpen. Deze nieuwe inzichten hebben echter niet geleid tot eenduidige opvattingen over het bewustzijn. Zoveel is zeker, dat we daar niet verder komen met denkinstrumenten die ontleend zijn aan de natuur- en de scheikunde. Het bewustzijn heeft geen afmetingen. Er is geen energie voorhanden. Er worden geen prikkels doorgegeven. Wat daar gebeurt moet worden begrepen in termen van informatica. Hier gelden andere regels, maar ze zijn niet bekend. Ik kan, als individu, geluidsgolven opvangen; hoe dat werkt kan door neurologen worden begrepen. Over het oor is zeer veel bekend. Maar als ik, na een halve seconde, het 24ste preludium uit het 'Wohltemporierte' herken, is er niemand ter wereld die mij kan uitleggen hoe ik dat doe. Ik kan ook typen en spreken; vooral naar de taal en de spraak is veel onderzoek gedaan (onder andere door W. Levelt uit Nijmegen) maar op dit terrein overheersen

---

1. Welvaart is een gevoel, of een beleving, en kan alleen om die reden al niet 'materieel' zijn. Welvaart kan worden onderscheiden van welzijn; over dit onderscheid bestaat een heilloze verwarring. In navolging van Hennisman behoort het criterium te worden gelegd bij de schaarste. Als behoeftebevredigingsmiddelen elkaar in de weg zitten – woningen versus milieu – hebben we te doen met welvaart en met een economisch probleem. Dan geldt de regel die het bestaan van ons vak rechtvaardigt: meer van het een is minder van het ander. Als die ruil niet aanwezig is, hebben we te doen met welzijn en met een niet-economisch probleem. Er zijn dan geen kosten. Dit is het geval bij geloof, hoop en liefde; en minder verheven, bij het goede humeur. Het milieuprobleem is een typisch economisch probleem. Hoewel welvaart en welzijn begripsmatig aardig uit elkaar zijn te houden, lopen ze in de praktijk van het empirisch onderzoek door elkaar. Een extra reden om helder te blijven denken.

de grote raadsels. Wie in dit probleem geïnteresseerd is, en het is belangrijker dan de micro-economie, de welvaarts-theorie en de macro-economie samen, zou een pas verschenen publikatie ter hand kunnen nemen: *Het individu en zijn hersenen* door Jan Drooglever Fortuyn, emeritus hoogleraar neurologie te Roden². Het zorgvuldig opgebouwde betoog van deze 'zenuwarts' (want dat is de oude benaming van iemand die zowel tot neuroloog als tot psychiater is opgeleid) concludeert helder en overtuigend dat de beleving en het bewustzijn niet kunnen worden begrepen door de natuurkunde en de scheikunde, maar hoe het dan wel moet, daartoe worden alleen eerste aanzetten gegeven. Drooglever Fortuyn graaft veel dieper dan de meeste economen, en hij kan de professie op ideeën brengen over de welvaart, die immers een vorm van beleving is. Het boek roept, althans bij mij, een grote nieuwsgierigheid op³.

Nu bestaan er vele vakgenoten die van het probleem van het bewustzijn geen last hebben. Zij hebben andere variabelen gekozen dan de welvaart, die veronderstellenderwijs door het individu worden gemaximeerd. Bij voorbeeld de winst. Dat is weliswaar ook geen eenduidige grootheid, zoals iedere accountant en iedere fiscalist ons kan vertellen, maar het is wel een getal dat, volgens conventionele rekenregels, kan worden vastgesteld. De winst is in die zin waarneembaar, en winstmaximalisatie is een denkbare strategie. Er kunnen technieken worden verzonden die daarbij helpen – op dit terrein zijn enorme successen geboekt. Ook andere doelstellingen, zoals kostenminimalisatie, hebben geleid tot geavanceerde rekenmethoden. Wat in oorlogstijd begonnen is als een programma om de geallieerde schepen doeltreffend te laten varen, heeft zich ontwikkeld tot een techniek die tot in alle hoeken en gaten van het bedrijfsleven is doorgedrongen. De jaarlijkse stijging van de arbeidsproductiviteit berust voor het grootste deel op deze vorm van technische vooruitgang. Men kan zich voorstellen dat zulke successen, waarbij economen halve ingenieurs worden en omgekeerd, de aandacht hebben afgeleid van wijsgerige vragen naar de determinanten van de welvaart. Maar intussen blijft dat gat wel in de kokoskrans zitten. Geluk-

kig bestaan er economen die daar geen genoegen mee nemen.

Pogingen om welvaart te meten

Bij ons is het natuurlijk vooral Tinbergen geweest die voortdurend heeft aangedrongen op kwantificering van het nut; speciaal in zijn rechtvaardigheidstheorie over de loon- en salarisverhoudingen spelen 'utility' en 'disutility' van de arbeid een rol. Het saldo van deze twee psychische grootheden moet namelijk per beroepsgroep (dus niet per individu) door de beloning worden gecompenseerd – dat is de Tinbergiaanse definitie van rechtvaardige inkomensverhoudingen. Het aardige is overigens, dat dergelijke inkomens kunnen worden gerealiseerd in een volkomen vrije arbeidsmarkt met maximale scholingsmogelijkheden voor iedereen. Daardoor verdwijnt dan eigenlijk de noodzaak om psychische metingen bij de individuen te verrichten! Ik zeg dit met enige nadruk omdat onwelwillende critici hebben aangevoerd, dat Tinbergen iedereen aan psychologische tests wilde onderwerpen – een misverstand dat hij zelf in de hand heeft gewerkt door zijn pleidooi voor een talentenbelasting, maar dat is een verhaal apart.

De handschoen is opgenomen door B.M.S. van Praag en zijn school – een kleine school weliswaar, maar ongewoon inventief en vasthoudend. Zij onderzoeken voornamelijk (maar zeker niet uitsluitend) de invloed van het inkomen op de satisfactie. Het uitgangspunt is altijd een model, dat veel vakgenoten afschrikt (moeilijke wiskunde), maar de conclusies zijn overzichtelijk en ze berusten op enquêtes bij miljoenen gewone mensen. De onderzoekers vinden een bevestiging van het vermoeden, sinds Menger, Walras en Jevons bekend, dat een hoger inkomen een lager grensnut oplevert, maar ze vinden ook, en dat is een recenter idee, dat de behoeften meegroeien met hun bevrediging. Dit is de 'preference drift', en volgens Van Praag gaat daarmee meer dan de helft van de welvaart teloor. Arie Kapteyn, die het werk van Van Praag verder heeft ontwikkeld, voegt daar aan toe dat het individu de burens in de gaten houdt; naarmate burens, vrienden, collega's meer consumeren drijven de eigen behoeften omhoog⁴. Dit is de 'reference drift'.

Als we het effect van deze twee samentellen blijft er vrijwel niets over. Dit leidt tot de wet van Kapteyn, die sterk vereenvoudigd, als volgt luidt: vraag aan een massa mensen hun inkomen te waarderen op een schaal van een tot tien; vraag aan diezelfde mensen in welk deciel van de inkomensverdeling ze denken dat ze zich bevinden; de beide getallen hebben de neiging per individu samen te vallen. Het welvaartsgevoel is relatief. De inkomensverdeling beheerst de psychische welvaart. Productiegroei zou ons nauwelijks gelukkiger maken (tenminste als de ergste armoede is overwonnen). Aangezien het natuurlijke milieu door de toegenomen productie schaarser wordt, bestaat de kans dat we qua welvaart achteruit gaan. Zeker is dat niet, maar we zouden het wel graag willen weten.

Het onderzoek van deze school heeft zich verder uitgestrekt over de relatieve aantrekkelijkheid van steden als woonplaatsen, van de baten en de lasten van het hebben van kinderen en dergelijke. Van Praag haalt af en toe de nieuwsrubrieken van de televisie met zijn conclusies over de kinderbijslag (kinderen leveren bij de ouders satisfactie op en dat is een argument om de ouders minder extra geld te geven). De probleemstelling

2. J. Drooglever Fortuyn, *Het individu en zijn hersenen*, Van Gorcum, Assen, 1994.

3. De door Drooglever Fortuyn gewekte nieuwsgierigheid wordt slechts matig bevredigd door het recente werk van de psychologen. Neem het prachtige boek van Nico Frijda *The emotions* (Cambridge University Press, Cambridge, 1986). Het ontstaan en de uitwerking van emoties wordt zorgvuldig nagegaan vanuit een functionalistisch perspectief; dat wil zeggen: opvliepende kwaadheid, plotselinge verliefdheid, redeloze drift het zal allemaal wel ergens goed voor zijn. Frijda komt vlakbij de economie, want hij stelt dat de emoties dienen om het individu duidelijk te maken waar de prioriteiten van de eigen behoeften liggen. Maar hij verwijst niet naar de grensnutschool, kent het werk van Van Praag en Kapteyn niet en in het hele boek komt geen getal voor. Misschien kunnen gevoelens niet worden gewantificeerd, maar zou het toch niet kunnen zijn dat er een proxy te vinden is, die hen benadert? Ik herinner mij een plaatje van een man, die met een welvaartsmeter op zijn hoofd langs een stinkende fabriek fietst – de wijzer slaat uit naar links.

4. A. Kapteyn, Woorden en daden, in: S. Brakman, H. Garretsen en S.K. Kuipers (red.), *Met Jan Pen in debat*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1993

is dus verruimd, het gaat niet alleen over het genoegen dat we beleven aan bier en vliegvakanties, maar volgens enkele concurrerende wetenschapsbeoefenaren gaat de verruiming niet ver genoeg.

Welvaart en geluk

Want de welvaart-als-psychische-grootheid is moeilijk los te maken van een ruimer en lastiger te grijpen variabele: het menselijk geluk. Ik denk dat dit de reden is waarom de meeste economen zich niet op het gladde psychologische ijs wagen. Over het geluk wordt sinds de oudheid gedacht en getwist. Een bekend meningsverschil is dat tussen de voorstanders van een leven van luxe, kalmte en wellust en een leven, gewijd aan hoge idealen. Die kunnen dan nog weer heel verschillend uitpakken: het dienen van de gemeenschap, het dienen van de wetenschap, het dienen van God. Moraal en religie kleuren onze opvattingen over het gelukkige leven. Een andere lastige kwestie zit bij het vermoeden dat sommige mensen van nature opgewekter zijn dan andere, en sterker nog, dat er opgewekte culturen bestaan. De Nederlanders zouden, volgens een hardnekkig gerucht, massaal te lijden hebben van het calvinisme van hun voorouders, zelfs al wonen ze beneden de rivieren. Problemen te over. Dat neemt niet weg dat wel degelijk empirisch onderzoek mogelijk is naar het menselijk welbevinden.

Dat wordt in Nederland gedaan door Ruut Veenhoven (Erasmus Universiteit), van huis uit socioloog maar nu gespecialiseerd in de multidisciplinaire analyse van sociale indicatoren⁵. Zijn methode is minder modelmatig dan die van de wiskundige economen Van Praag en Kapteyn, maar tegelijk veel meer omvattend. Niet alleen wordt de invloed van het inkomen nagegaan, maar ook die van werkloosheid, de aanwezigheid van sociale voorzieningen, de politieke situatie. De analyse gaat primair over individuen en berust dan op hun mededelingen over zeer persoonlijke zaken (ziekte, verlies van dierbaren). Maar er worden ook macro-gegevens berekend: een typerende titel is *National wealth and individual happiness* (1987). Er komen conclusies te voorschijn die men niet aanstonds zou hebben verwacht. De Grieken voelen

zich een stuk minder happy dan de rest van de onderzochte naties en de Ieren (!) en de IJslanders staan aan de top. Nederland staat boven de VS, Singapore en Luxemburg(!). Ik beveel dit werk aan bij alle economen die geloven dat het nationale inkomen per hoofd een doorslaggevende welvaartsindicator is en die zich zorgen maken over de daling van Nederland op de ladder. Ze hoeven Veenhoven niet te volgen, maar ze zouden zich kunnen realiseren, dat we niet te lichtvaardig over welvaart moeten praten.

Ze zeggen wel eens dat het leven van de mensen wordt bepaald door de economie. Dat is een duistere uitspraak die van alles kan betekenen. Er zit stellig een verdedigbare kern in: de armoede is een ramp, in veel landen, en ook bij ons worden sommigen er door geplaagd. Wie zijn baan kwijt raakt ziet een microwereld in elkaar storten. Een prettig huis, efficiënte huishoudmachines, boeken, de financiële ruimte om aangename dingen te kopen, dat zijn stellig mooie dingen die hun uitwerking op de levensvreugde niet missen. En omgekeerd: een vervuilde omgeving, overbevolking – daar zitten angstwekkende bedreigingen die door de economen kunnen worden begrepen. Maar het werk van Van Praag, Kapteyn en Veenhoven, en vooral dat van Drooglever Fortuyn, leert de economen een zekere bescheidenheid. Om het eens te zeggen in de taal van ons vak: de typisch economische factoren zijn eerder randvoorwaarden dan determinanten van het menselijk geluk.

Jan Pen

---

5. R. Veenhoven, *Is happiness a trait?*, *Social Indicators Research*, Kluwer, 1994.